

vjetskoga. Činjenica je da je vještim balansiranjem diplomatskih odnosa i svijesti o jedinstvenom položaju u kojemu se našao Tito Jugoslaviju stavio u povoljan položaj u odnosu i prema Zapadu i prema Istoku. Takvi odnosi nisu ugrožavali nijednu stranu, a Jugoslaviji su donijeli višestruke gospodarske i političke koristi. Ekonomska pomoć Zapada, konačno SAD-a, omogućila je Jugoslaviji da se u 1960-ima smatra relativno razvijenom i industrijaliziranom zemljom koja se ne ustručava od gospodarskih i društvenih reformi. Međutim, ono što je najvažnije, svi događaji toga desetljeća pokazuju da su američki i jugoslavenski kratkoročni i dugoročni interesi, pa tako i odnosi, bili pažljivo izbalansirani. Posjet Nixona Jugoslaviji 1970. na neki način zaključuje jedno i otvara drugo razdoblje u američko-jugoslavenskim odnosima sljedećega desetljeća.

Knjiga Carle Konta bit će zanimljiva, ali i nadalje korisna pripadnicima akademске zajednice, posebice povjesničarima, politolozima i kulturolozima, kako studentima tako i nastavnicima. Lagan i privlačan stil pisanja dobar je razlog da knjigu u ruke uzme svatko tko želi doznati više o vanjskopolitičkim uzrocima i počecima oblikovanja jednoga socijalističkog sustava i društva s „dahom” Zapada (*Coca-Cola* socijalizam).

Darko Dukovski

Zdenko Radelić, *Obavještajni centri, Ozna i Udba u Hrvatskoj (1942. – 1954.)*, knjiga 1 i knjiga 2: *Kadrovi* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019), 368 + 1174 str.

O djelovanju sigurnosno-obavještajnih služba druge Jugoslavije napisano je relativno malo znanstvenih knjiga i praktički nijedna od njih ne omogućuje cjelovit uvid u njihovu organizaciju i djelatnost niti donosi sustavne podatke o njihovim pripadnicima. Na prvi pogled to začuđuje jer se kratice naziva glavne jugoslavenske sigurnosno-obavještajne službe, Ozna (Odjeljenje za zaštitu naroda), Udba (Uprava državne bezbjednosti, tj. sigurnosti) i SDS (Služba državne sigurnosti), u javnosti postjugoslavenskih država koriste gotovo svakodnevno. Često se govori o velikom utjecaju koji je ta služba imala u vrijeme komunističke vlasti, a nerijetko se čuju i tvrdnje da ljudi iz te službe i danas „drmaju” ovim ili onim društvom. U posljednjih nekoliko godina ipak se sve više i ozbiljnije piše o toj problematici, pa je nedavno objavljeno nekoliko za temu važnih znanstvenih izdanja. Svakako treba spomenuti knjigu Christiana Axboea Nielsena *Yugoslavia and Political Assassinations: The History and Legacy of Tito's Campaign Against the Émigrés* (London; New York: I. B. Tauris, 2020), koju sam već prikazao u *Časopisu za suvremenu povijest* (53/2021, br. 2), te najrecentniju knjigu izvora o dokumentima SDS-a o nadzoru gastarbajtera *Gastarbajteri pod nadzorom Službe državne sigurnosti: odabrani dokumenti (1963. – 1977.)* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021) autora Nenada Bukvića. No, dosad je najsustavniji i najcjelovitiji

prikaz strukture, kadrova i djelovanja jugoslavenskih tajnih služba ponudila knjiga Zdenka Radelića. S obzirom na to da na nju nije bilo opširnijih osvrtu u znanstvenim časopisima, smatram da je nužno nešto više reći o ovom kapitalnom djelu hrvatske historiografije.

Knjiga je rezultat Radelićeva dugogodišnjega znanstvenog rada na temu sigurnosno-obavještajnih služba nekadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Nastala je u okviru znanstvenoga projekta „Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma”, na čelu čijega je istraživačkog tima bio upravo Radelić, a koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost. Uvjeren da mnogim čitateljima njegovi radovi u znanstvenim časopisima i zbornicima nisu poznati, Radelić je odlučio gotovo sve svoje znanstvene članke o jugoslavenskom komunističkom političko-sigurnosno-obavještajnom sustavu i službama u Hrvatskoj sakupiti na jednome mjestu i objaviti ih. Riječ je o osam članaka objavljenih od 2006. do 2017. u *Časopisu za suvremenu povijest*, *Historijskom zborniku* te zbornicima *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti* (ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnhjak, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006) i *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj* (ur. Romana Horvat, Zagreb: Matica hrvatska, 2012). Osim što je članke prilagodio i pretočio u logično poredana poglavlja ove knjige, potpuno je novi dio u kojem se autor osvrće na stanje i dostupnost izvora te literaturu o jugoslavenskom komunističkom političko-sigurnosno-obavještajnom sustavu i službama. Drugi svezak knjige s podnaslovom *Kadrovi* sadržava popis 7504 pripadnika sigurnosno-obavještajnih služba – obavještajnih centara, Ozne i Udbe u Hrvatskoj – od 1942. do 1954. godine.

Odabir početne godine potpuno je logičan jer je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) od 1942. počela izgrađivati sigurnosno-obavještajni sustav buduće komunističke Jugoslavije. Za 1954. kao krajnju godinu Radelić se odlučio ne zbog neke važne promjene te godine, nego zbog činjenice da su tada sva opunomoćstva Udbe za Hrvatsku morala izraditi svoje „historijate” da bi se dobio cjelovitiji uvid u razdoblje od osnivanja „resora”. Osim toga, „historijate” su potpisali tadašnji načelnici pojedinih opunomoćstava Udbe, pa je dostupnost i njihovih imena važan razlog za određivanje 1954. kao gornje granice razdoblja koje se analizira u knjizi. To je ujedno i vrijeme kad završava najžešća represija komunističkoga režima. Do prvih većih promjena u strukturi i načinima djelovanja Udbe doći će tek 1966., a to je za ovako podroban i sveobuhvatan pristup koji primjenjuje Radelić bilo ipak predugo razdoblje. Ova je knjiga ionako voluminozna s ukupno 1542 stranice. Prva knjiga ima 368, a druga čak 1174 stranice.

Prvu knjigu sačinjava autorov predgovor (str. 7–9) i ukupno jedanaest poglavlja: „O izvorima i literaturi” (str. 11–26); „Revolucija: bitni razlog komunističke represije” (str. 27–58); „Komunistička partija Jugoslavije i sigurnosno-obavještajni sustav” (str. 59–92); „Popisi neprijatelja i njihova kategorizacija” (str. 93–132); „Uloga Ozne u preuzimanju vlasti 1945.” (str. 133–156); „Drastičan obračun s neprijateljima” (str. 157–202); „Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom Ozne” (str. 203–232); „Izvješća Oznina/Udbina doušnika Ivančevića o stanju u Hrvatskoj seljačkoj stranci” (str. 233–265); „Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Informbiroa” (str. 267–296);

„Prilozi” (str. 297–318) i „Zaključak” (str. 319–323). Poglavlja su podijeljena na veći broj manjih potpoglavlja koja čitatelju sadržaj prezentiraju na logičan i transparentan način. Knjiga je opremljena i sažetkom na engleskome jeziku (str. 325–329), popisom izvora i literature (str. 331–346), popisom kratica (str. 347–349), kazalom imena (str. 351–357), kazalom mjesta (str. 359–365) te bilješkom o autoru (str. 367). Drugu knjigu čine predgovor (str. 7–13), „Popis” (str. 15–1127), „Obrada podataka iz Popisa” (str. 1129–1134), popis izvora i literature (str. 1135–1168), popis kratica (str. 1169–1172) i bilješka o autoru (str. 1173).

Zašto dosad nije napisana povijest Udbe? Pitanje je to koje postavlja i Radelić. Razloge vidi u samim obilježjima službe o čijoj se djelatnosti u vrijeme Jugoslavije, osim o nekim njezinim uspjesima u borbi protiv neprijatelja Jugoslavije i komunizma, gotovo ništa nije ni moglo pisati. Međutim, „bez obzira na urušavanje komunističkoga sustava i raspad Jugoslavije početkom 1990-ih, djelomična sačuvanost ili nedostupnost gradiva tu tajnovitost produžuju i nakon što je smisao djelovanja Udbe [...] davno nestao” (knj. 1, str. 11).

Radelić prikazuje da se u novije vrijeme u Hrvatskoj ipak nešto objavljivalo. Prvenstveno navodi nekoliko zbirka dokumenata. Najviše izvora sigurnosno-obavještajnih služba vezanih za razdoblje koje obrađuje Radelić može se naći u zbirci koju je Hrvatski institut za povijest objavio od 2005. do 2011. u četiri toma pod zajedničkim nazivom *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*. Knjiga od ključne važnosti za povijest komunističkoga sigurnosno-obavještajnog sustava za razdoblje neposredno nakon rata objavljena je u Sloveniji. To je knjiga *Iz arhivov slovenske politične policije* (ur. Jože Pučnik, Ljubljana: Veda, 1996). Riječ je o elaboratu načinjenom za internu uporabu u SDS-u 1970. i 1971. koji prikazuje organizaciju i kadrove Ozne i Udbe u Sloveniji od 1944. do 1950. godine. S obzirom na centraliziranu organizaciju te službe, iz te knjige mogu se nazreti organizacijski obrisi i za druge republike. Radelić korisnom smatra i knjigu Romana Lejaka *Črne bukve Gornje Radgone 1945-1950: zbornik dokumentov OZNE in UDBE iz časov neposredno po II svetovni vojni* (Radenci: Društvo za raziskovanje polpretekle zgodovine OZNA, 2011). Iako je riječ o lokalnoj tematici, nekoliko dokumenata plastično dočarava kako su se pridobivali suradnici Udbe i kako se vodila evidencija o njima. Korisna su i interna vojna izdanja *Vojna bezbednost: razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985* (Beograd, 1986) i *Vojnoobaveštajna služba: razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985* (Beograd, 1990), koja su u vrijeme objavljivanja bila tretirana kao vojna tajna.

Radelić se osvrće i na stanje arhivskih izvora, posebno i na spekulacije o uništavanju gradiva. Najvažniji arhivski izvori za istraživanje sigurnosno-obavještajnoga sustava u Hrvatskoj čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu. Preuzimanje dokumenata obavještajnih centara, Ozne i Udbe završilo je 2015., kad su predani preostali dokumenti Republičkoga sekretarijata za unutrašnje poslove (RSUP) Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) koji nisu predani u ranijim akvizicijama toga gradiva. Nije poznato prema kojim su se kriterijima dokumenti dotad predavali Arhivu. Najvažniji su fondovi Službe državne sigurnosti RSUP-a SRH (HR-HDA-1561) i Odjeljenja za zaštitu naroda Hrvatske (HR-HDA-1491). Nažalost, prema tvrdnjama

arhivista, u primopredajnoj dokumentaciji nisu pronađene bilješke o ranije provedenom odabiranju i izlučivanju toga gradiva. Vrijedni su i fondovi Državnoga arhiva u Splitu, poput onoga Sekretarijata unutrašnjih poslova za Dalmaciju (HR-DAST-409) i Pomoćnoga obavještajnog centra za okrug Šibenik (HR-DAST-430). Autor je brojne podatke o članovima sigurnosno-obavještajnih djelatnosti i službi partizanskoga pokreta i komunističke Jugoslavije u Hrvatskoj našao u dokumentima Komunističke partije Hrvatske / Saveza komunista Hrvatske, napose gradivu brojnih kotarskih i gradskih komiteta koji se čuvaju u arhivima širom Hrvatske. Radelić je za pisanje ove knjige koristio i gradivo Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata u Zagrebu, koji posjeduje nesređeni materijal Udbe zaplijenjen nakon operacije „Oluja”, odnosno oslobađanja okupiranoga teritorija Hrvatske 1995. godine. Navedeni centar predao je gradivo Hrvatskom državnom arhivu. Koristio je i gradivo Arhiva Republike Slovenije u Ljubljani (AS-1931: RSNZ SRS – Republički sekretarijat za notranje zadeve Socijalistične republike Slovenije), kao i nesređeno gradivo Odeljenja za zaštitu naroda iz Srbije, koje se nalazi u Vojnom arhivu Ministarstva obrane Srbije u Beogradu.

U Hrvatskoj su već za vrijeme Drugoga svjetskog rata vojna i sigurnosno-obavještajna tijela partizanskoga pokreta, tj. Narodnooslobodilačkoga pokreta vodila ozbiljnu brigu o izvješćivanju. To se radilo preko raznih obavještajnih centara (OC) koji su osnovani potkraj 1942. godine. Pored Glavnoga obavještajnog centra (GOC) Hrvatske postojali su pomoćni obavještajni centri (POC), rajonski obavještajni centri (ROC) i mjesni obavještajni centri (MOC). Praksa redovitoga obavještavanja nastavljena je i usustavljena nakon rata. Obavještajni centri bili su prethodnica Ozne, koja je osnovana u svibnju 1944., a reorganizacijom sigurnosno-obavještajnoga sustava u ožujku 1946. utemeljena je Udba. Nažalost, malo se toga sačuvalo od tih obavještajnih centara ili do danas nije predano u Hrvatski državni arhiv. Neka opunomoćstva Ozne javila su da su dokumenti uništeni zbog ratnih prilika ili pak namjerno, a neka su svoju arhivu izgubila. Tako je Ozna II za Dalmaciju zagubila zaplijenjenu četničku arhivu popa Momčila Đujića. Šef ROC-a za kotar Velika Gorica Mijo Kos Zorko spalio je ratne dokumente jer nije računao da će to ikome trebati. No, za razliku od dokumenata Ozne nastalih do 1945., koji su dijelom ipak sačuvani, oni nastali nakon svibnja 1945. očito su sustavno uništavani ili su na neki drugi način ostali nedostupni javnosti. Naime, u Hrvatskom državnom arhivu gotovo uopće nema dnevnih, tjednih, mjesečnih, polugodišnjih ili godišnjih izvješća ili pak rekonstrukcija samoga aparata Udbe iz razdoblja nakon svibnja 1945. godine. Uz vrlo rijetke iznimke, nema ni kartoteke ili popisa neprijatelja sustava ili onih koji su bili nadzirani. Nema ni podataka o kadrovima Udbe, a kamoli popisa doušnika s kodnim i pravim imenima. Na svu sreću, dostupni su dosjei mnogih nadziranih osoba i elaborati o pojedinim predmetima Udbe. Dakle, moguć je uvid u saznanja Udbe nakon istraga nad nekim važnijim pripadnicima stranaka, crkava ili pokreta, primjerice Hrvatske seljačke stranke ili križara. No, nema dokumenata iz kojih bi se moglo rekonstruirati Udbu, njezinu teritorijalnu organizaciju, svakodnevno djelovanje i kadrovski sastav. Radelić ističe da gradivo nije sačuvano kako bi se to očekivalo od jedne državne institucije, tj. Ministarstva unutrašnjih poslova.

Poseban je problem uništavanje arhivskoga gradiva SDS-a neposredno prije demokratskih promjena i raspada Jugoslavije. O tome postoji nekoliko svjedočanstava. Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata Republike Hrvatske, osnovana 11. veljače 1992., ustvrdila je da je prema svjedočenjima „nekadašnjih rukovoditelja i djelatnika jugoslavenskih tajnih službi” dokumentacija SDS-a uništavana u nekoliko navrata prije višestranačkih izbora u Hrvatskoj; zapravo, da je „potpuno uništavanje takve dokumentacije” učinjeno pod vodstvom komisije u sastavu Josip Perković, Franjo Vugrinec i Kovička Šijan. Dokumentacija je uništavana u krugu RSUP-a SRH, Centra SDS-a Zagreb, u spalionici Sabora SRH i u pećima tvornice ferolegura u Dugom Ratu. Spominje se i Zapisnik Komisije za uništavanje materijala SDS-a RSUP-a SRH od 5. lipnja 1989. godine. O čišćenju arhive SDS-a pisalo se i u Sloveniji, što je važno prikazati s obzirom na istovjetne naredbe i zakone za cijelu Jugoslaviju, napose 1940-ih i 1950-ih. Prema nekim svjedočanstvima, Arhivska komisija Udbe za Sloveniju „čistila” je arhiv, a „nešto” su snimili na film. Neki fondovi nestali su u cjelini, primjerice zatvorske knjige. Sustavni prikaz normativne i zakonodavne procedure o čuvanju arhivskoga gradiva Ozne i Udbe izrađen je za potrebe Arhiva Republike Slovenije. Veliki doprinos tome dala je Ljuba Dornik Šubelj, koja tvrdi da je Ministarstvo unutrašnjih poslova Slovenije arhivsko gradivo počelo sustavno sređivati 1949., i to na temelju uputa saveznoga ministarstva o čišćenju i sređivanju dokumentacije. U siječnju 1952. pripremili su nacrt Zakona o čuvanju arhivskoga gradiva i arhivima, koji je uredio i pitanje arhiva državnih ustanova. O upotrebi arhivskoga gradiva savezni sekretar za unutrašnje poslove poslao je republičkim sekretarima posebnu uputu. Godine 1953. bila je imenovana posebna komisija Državnoga sekretarijata za unutrašnje poslove, koja je odlučila koje gradivo državne sigurnosti treba uništiti, a koje sačuvati. Može se zaključiti da su odlukom te komisije 1953. prvi put normirani postupci vezani za uništavanje gradiva. Uglavnom, potkraj 1966. arhivsko gradivo Udbe za Sloveniju smješteno je u jedinstveni arhivski fond SDS-a pri RSUP-u u Ljubljani. Arhiv RSUP-a raspodijelio je 1971. gradivo na kategorije A, B, C i D. Posebna komisija izradila je pravila za novu kategorizaciju arhiva i odredila upute za korištenje. Od 1979. arhivsko gradivo podijeljeno je na arhiv javne sigurnosti i arhiv državne sigurnosti. Kako se navodi na stranicama Arhiva Slovenije, o tome se brinuo V. odsjek SDS-a, i to prema saveznom pravilniku. Jedan od njegovih zadataka bilo je i uništavanje dokumenata kategorije A u slučaju neposredne ratne opasnosti, rata ili izvanredne situacije. To je navodno primijenjeno 1990. i 1991. godine.

Radelić se osvrće i na istraživanja srpske historiografije, koja je također pisala o uništavanju dokumenata. Navodi se da su dokumenti masovno uništavani nakon pada Aleksandra Rankovića 1966., što je bila posljedica djelomične liberalizacije sustava i većega poštovanja ljudskih prava. Srđan Cvetković piše da je te godine prilikom revizije dokumentacije SDS-a odlučeno da se dokumenti podijele u tri skupine: 1. oni koji ostaju u SDS-u; 2. oni koje će se predati službi javne sigurnosti, Jugoslavenskoj narodnoj armiji i znanstvenim institucijama; 3. oni koje će se uništiti. Najviše su uništavani dosjei koji se nisu odnosili na neprijateljsku djelatnost. Prema procjenama iz 1969., vjerojatno same Službe, od ukupnoga gradiva trebalo je nakon čistke u SDS-u ostati oko 35%. Međutim, Cvetković donosi i konkretne brojeve i svoj

izračun te tvrdi da je nakon revizije dosjea 1966. spaljeno ukupno 79% gradiva, a 5% predano je vojsci i znanstvenim institucijama. Od postojećega gradiva zadržano je 16%. Prema njegovim tvrdnjama, Hrvatska je 1966. od svih republika imala najviše dosjea, ali i najviše uništenih dosjea. Od ukupno 826.965 dosjea za Hrvatsku sačuvano ih je 102.700. To znači da ih je uništeno gotovo 88%. Ukupno gledajući, 1. srpnja 1966. u arhivima SDS-a Saveznoga sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) nalazilo se 2.754.923 dosjea. To znači da je dosjeima bilo obuhvaćeno 35% radno aktivnoga ili 12% ukupnoga stanovništva. Danas je pak u Hrvatskom državnom arhivu u fondu SDS-a dostupno oko 68.000 dosjea obrađivanih osoba.

Gradivo Ozne i Udbe s podacima o represiji i zločinima sustavno se uništavalo jer je bilo kompromitirajuće za vlast, a Radelić smatra zbunjujućim to što ni danas nije poznato koliko se takva „nepoćudnoga” arhivskoga gradiva još uvijek nalazi u arhivima državnih ustanova, u prvom redu Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske i bivšega Saveznoga sekretarijata za unutrašnje poslove. Očito je da je sustavno uništavanje dokumenata te njihovo sklanjanje iz Hrvatske u Beograd iznimno otežalo i još uvijek otežava znanstvena istraživanja. Osim toga, navodi da je – s obzirom na to da je bitan cilj sigurnosno-obavještajne djelatnosti bio obračun sa zagovarateljima višestranačkoga sustava i protivnicima Jugoslavije – teško vjerovati da će bivši udbaši napisati i objaviti svoja sjećanja jer bi se izložili moralnoj osudi velikoga dijela javnosti i, moguće je, sudskim presudama. Rekao bih da u tom smislu iznimku čini general Ivan Mišković, koji je u tri knjige objavio svoje memoare o djelovanju u sigurnosno-obavještajnom sustavu SFRJ. Mišković je u trećoj knjizi objavio i dokument iz kojega se čak vidi da je najviši državni vrh bio involviran u fizičke likvidacije protivnika jugoslavenske komunističke vlasti u emigraciji (vidi: „Razgovor s L. Banovićem, 26. IV. 1972.”, u: Ivan Mišković, Andre Bader, *Titov specijalni savjetnik: treća knjiga*, Medulin: Općina Medulin, 2021, str. 346). Isto je tako rijetka iznimka priznanje bivšega udbaša Željka Kekića, koji se nakon trideset godina samoinicijativno javio nekadašnjem političkom zatvoreniku Anti Kovačeviću i otkrio mu da je on agent koji ga je pratio dugi niz godina. Kovačević je taj slučaj predstavio u svojoj knjizi *Čovjek i njegova sjena* (Zagreb: Kigen, 2012).

Zbog svih navedenih poteškoća i prepreka Radelić smatra da povjesničarima predstoji mukotrpno skupljanje brojnih elemenata o strukturi i djelovanju Udbe za stvaranje buduće cjelovitije slike. Naglašava da bi cilj povjesničarskih istraživanja trebao biti „što nepristraniji uvid i što bolje tumačenje djelovanja obavještajnih centara, Ozne i Udbe te komunističkoga sustava i Jugoslavije, a ne određivanje krivnje ili pak zasluga njihovih pripadnika i suradnika” (knj. 1, str. 25). Takav se neznanstveni pristup, nažalost, uvriježio kod mnogih istraživača novije povijesti, smatra Radelić.

Zdenko Radelić prikazao je u knjizi bitne razloge izgradnje komunističkoga represivnog sustava pod vodstvom KPJ u ratu i nakon njega, kao i razloge koji su utjecali na snažnu represiju vojnih i državnih tijela prema političkim protivnicima. Represija je podrazumijevala smaknuća, zatvorske kazne, protjerivanja, oduzimanje imovine, zabranu političkoga djelovanja i društvenu marginalizaciju razoružanoga neprijatelja te političkih protivnika. Uzroci represije se isprepleću, proizlaze jedan iz

drugoga i međusobno su ovisni, a najvažniji su pobjeda u ratu, izgradnja i obrana države te provođenje revolucije. Drugim riječima, „ratna stradanja važan su razlog odmazde ratnih pobjednika, a provođenje jugoslavenskih državnih interesa na temelju rješavanja nacionalnoga pitanja (hrvatskoga, srpskoga i slovenskoga) dovelo je do protjerivanja njemačke manjine i širenja jugoslavenskih granica na zapadu te odlaska velikoga dijela talijanske manjine” (knj. 1, str. 27). No, prema Radeliću, glavni razlog izgradnje represivnoga sustava, koji je obuhvatio klasne, ideološke i političke protivnike i suparnike, u ratu i nakon njega revolucionarni su ciljevi i promjene pod vodstvom KPJ. On naglašava da nije moguće jasno razdvojiti te bitne uzroke represije i izgradnje represivnoga sustava i zato oni ne mogu biti shvaćeni izolirani jedni od drugih. Činjenica da je KPJ u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bila zabranjena stranka i da je jedna od njezinih ključnih značajki bilo konspirativno i tajno djelovanje u cilju zaštite slobode i života svojih pripadnika, tj. izbjegavanja uhićenja i sudskih procesa, snažno je utjecala na organizaciju i njezin način rada, što je bilo od presudne važnosti za očuvanje KPJ. Ratna događanja od 1941. nadalje pojačala su napore KPJ da radi zaštite svojih redova i partizanskih jedinica organizira što učinkovitiji obavještajni sustav i sigurnosnu zaštitu. To je bio nužan korak u što uspješnijem obračunu s vojnim neprijateljima, ali i u marginalizaciji te postupnom onemogućavanju rada političkih suparnika. Dakle, prijeratna ilegalna djelatnost i revolucionarni ciljevi pružali su čvrste temelje za osnivanje i izgradnju glavnih značajki obavještajnih centara, Ozne i Udbe u ratnom i poslijeratnom razdoblju. Ozna/Udba imala je pak presudnu ulogu u uspostavljanju komunističke diktature nakon rata, a u tom smislu navodi i riječi saveznoga ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića, koji je na svečanoj sjednici povodom pete godišnjice osnivanja Ozne 1949. izjavio da su „organi Državne bezbednosti postali [...] mač naše Revolucije” (knj. 1, str. 61).

Radelić opisuje kako su Ozna i Udba nadzirale Ivana Šubašića i Jurja Šuteja, visoke dužnosnike Hrvatske seljačke stranke i članove Ministarskoga savjeta, tj. privremene koalicijske vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) na čelu s Titom (ožujak – listopad 1945.). Radelić je tu pokazao kako je Ozna provodila nadzor u visokoj politici tajno nadzirući svoje partnere u vladi, sve u cilju ukidanja višestranačja. Šubašić, bivši ban Banovine Hrvatske, bivši predsjednik Ministarskoga savjeta Kraljevine Jugoslavije te ministar vanjskih poslova Ministarskoga savjeta DFJ, i Šutej, ministar bez lisnice Ministarskoga savjeta DFJ, kao i drugi pripadnici predratne Hrvatske seljačke stranke, iz vizure komunista bili su opasni protivnici i jugoslavenske su tajne službe najveći dio svoje pozornosti nakon rata posvećivale upravo njima.

Opasni protivnici bili su i oni koje je vlast nazivala „informbiroovcima”, a takvih je bilo i među samim djelatnicima Udbe. Radelić ne analizira tko je i zašto među udbašima podržao ili bio optužen da je podržao Rezoluciju Informbiroa, nego mu ta skupina udbaša služi kao svojevrsan *case study* mala i specifična, ali zaokružena skupina Udbinih pripadnika na kojoj se mogu prikazati brojne značajke te političko-sigurnosne službe. Prikazujući mnoge važne elemente, od nacionalne, regionalne, socijalne, dobne, obrazovne, stranačke, spolne strukture osuđenika, kao i strukture prema angažmanu u partizanima i u službi, on slikovito skicira Udbe, ali i društvo u kojem su osuđenici djelovali.

Knjiga donosi i važne spoznaje o samom ustroju službi. Ozna je od osnivanja u svibnju 1944. imala četiri odsjeka: I. odsjek bio je zadužen za obavještajnu djelatnost u stranim državama i na jugoslavenskom području pod neprijateljskim nadzorom; II. odsjek bavio se kontraobavještajnim radom na područjima pod partizanskim nadzorom; III. odsjek djelovao je kontraobavještajno u partizanskim jedinicama i ustanovama; IV. odsjek bavio se podacima, tj. statističko-tehničkim pitanjima kao što su kartoteka agenturno-informativne mreže, kartoteka antinarodnih elemenata, šifriranje, održavanje veza, tiskara, radijske službe, fotografske službe i nabava potrepština. U ožujku 1945. osnovan je V. odsjek. Njegova zadaća bila je borba protiv stranih obavještajnih služba, nadzor stranaca i jugoslavenskih građana „strane narodnosti”, tj. pripadnika manjina. Posljednji, VI. odsjek osnovan je u srpnju 1945. godine. Njegova zadaća bila je kontraobavještajna zaštita prometa i prometnih objekata. Time su organizacijske promjene završene do ožujka 1946., kad su reorganizacijom Ozne utemeljene Udba i Kontraobavještajna služba (KOS) Jugoslavenske armije.

Utemeljenjem Udbe i osnivanjem posebnih odsjeka za različite skupine oružanih, političkih i ideoloških protivnika sigurnosni sustav konačno se izgradio. Bez obzira na to jesu li neprijatelji i politički protivnici bili aktivni ili pasivni, živi ili mrtvi, djelovali u domovini ili inozemstvu – o svima se vodila evidencija, pa i o onima koji su bili rodbinski ili prijateljski povezani s njima. Isto tako kontroliralo se ostale građane, napose zaposlenike i članove masovnih organizacija, poput organizacija žena i mladih, ali i kritički orijentirane pojedince. „Komunistička vlast i njezine sigurnosno-obavještajne službe željele su imati potpuni uvid u neprijateljsku djelatnost, politička opredjeljenja i moguće nezadovoljstvo svojih državljana da bi svaku oporbenu djelatnost mogle spriječiti već u korijenu” (knj. 1, str. 323).

Drugi svezak knjige (*Kadrovi*) sadržava popis 7504 pripadnika, tj. članova sigurnosno-obavještajnoga sustava partizanskoga pokreta i komunističke Jugoslavije u Hrvatskoj, od obavještajnih i informativnih oficira u partizanskim jedinicama, članova obavještajnih centara, do članova Ozne i Udbe. Nije to njihov potpuni broj u Hrvatskoj od 1942. do 1954., nego broj do kojega je Radelić došao na temelju dostupnih arhivskih izvora, koji su, kako je rečeno, nepotpuni. Međutim, autor iz podataka iz drugih nekadašnjih jugoslavenskih republika skicira i cjelovitiju sliku udbaških kadrova. Početkom 1950-ih broj službenika Udbe za Jugoslaviju iznosio je oko 13.000.

Za svakoga pripadnika na popisu Radelić je nastojao obuhvatiti osnovne biografske podatke i podatke o djelovanju u sigurnosno-obavještajnim službama: ime i prezime, datum rođenja, nacionalnost, zanimanje prije rata, razdoblje rada u službama, položaj koji je zauzimao i mjesto u kojem je djelovao te datum smrti. Nažalost, za većinu imena na popisu mnogi podaci nisu dostupni. Na kraju svakoga zapisa navedena je i bilješka u kojoj se donose izvori i literatura korišteni za predloženi biografski zapis.

U poglavlju o obradi podataka iz popisa Radelić donosi tablice u kojima je statistički prikazao dobnu i spolnu strukturu, nacionalno i mjesno porijeklo, zanimanje prije uključenja u sigurnosno-obavještajni sustav, godinu pristupanja partizanskom

pokretu i Komunističkoj partiji i sl. U prosjeku je 1945. pripadnik Ozne u Hrvatskoj imao 26 godina, gotovo 90% činili su muškarci, nešto više od 53% bili su Hrvati, a skoro 43% Srbi. Prije uključivanja u sigurnosno-obavještajni aparat 38,7% njih bili su seljaci, gotovo 37% radnici, 15% intelektualci, studenti i đaci, a nešto više od 9% bili su službenici (namještenici, oficiri, policajci, žandari).

Glavni je autorov zaključak da su obavještajne i sigurnosne službe bile udarne snage KPJ u revolucionarnom rušenju staroga sustava i onemogućivanju djelovanja neprijatelja i suparnika. Pomoću njih je KPJ učvrstila svoju diktaturu jer „obavještajni centri, Ozna i Udba djelovali su kao poseban vid partijske djelatnosti” (knj. 1, str. 322).

Radelić je napisao dosad najozbiljniju povjesničarsku analizu djelovanja jugoslavenskih sigurnosno-obavještajnih služba. Poznavajući njegov način rada, drugo se nije ni moglo očekivati. Ona je temelj ne samo u kronološkom smislu, jer je autor napisao knjigu o samom formiranju i prvih desetak godina Udbe, nego i zbog toga što ozbiljnošću svojega pristupa postavlja model koji se može slijediti u istraživanjima kasnijih faza „života” Udbe.

Josip Mihaljević

Martina Bitunjac, Julius H. Schoeps, eds., *Complicated Complicity: European Collaboration with Nazi Germany during World War II* (Berlin; München; Boston: De Gruyter, De Gruyter-Oldenbourg, 2021), xix + 350 str.

Ovaj zbornik radova bavi se temom suradnje različitih europskih država i naroda s Njemačkim Reichom i njegovim nacističkim režimom. U svibnju 2019. u Rimu je održana znanstvena konferencija „Collaborationism with Nazi Germany, A European Controversy”, koju su organizirali Moses Mendelssohn Zentrum für europäisch-jüdische Studien iz Potsdama i Sveučilište La Sapienza iz Rima. Konferencija je okupila znanstvenike iz različitih europskih zemalja, a tema je bila kolaboracija s nacističkom Njemačkom tijekom Drugoga svjetskog rata. Prilozi u ovom zborniku temelje se na izlaganjima s te konferencije, ali je zbornik upotpunjen i dodatnim priložima.

Urednici zbornika, dr. Martina Bitunjac (Moses Mendelssohn Zentrum für europäisch-jüdische Studien) i profesor emeritus Julius H. Schoeps, u predgovoru su objasnili kako se u historiografiji pojavila tema istraživanja kolaboracije s nacističkom Njemačkom, odnosno kako tu temu definirati u pojmovnom i metodološkom smislu. Nakon toga ukratko su predstavili priloge u zborniku. Prilozi se uglavnom bave određenom zemljom i njezinim primjerom kolaboracije ili je riječ o istraživanjima određenih tema. Ipak je naglasak stavljen na to kako su određene zemlje, odnosno njihove vlasti koje su surađivale s nacističkom Njemačkom, sudjelovale u holokaustu, odnosno uništavanju židovske zajednice.